

кандидат філологічних наук,
доцент кафедри української мови
Прикарпатського національного
університету імені
Василя Стефаника

МОВОЗНАВЧА ТЕРМІНОЛОГІЯ В «НАРИСІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ» Ю. ШЕВЕЛЬОВА

Юрій Шевельов належить до когорти тих науковців, хто «вміє зацікавити читача предметом дослідження, розвитком теми та переконливістю аргументів», «за його текстами відчувається рука яскравої авторської індивідуальності» [2, с. 3–4].

Мета пропонованої статті – охарактеризувати систему мовознавчих термінів, використаних у «Нарисі сучасної української літературної мови», який побачив світ у Мюнхені 1951 р. і, за висловом автора першої рецензії Ілька Борщака, є «праця епохіяльна» [2, с. 616]. Зі сформульованої мети випливають такі завдання: з'ясувати співвідношення запозичених і рідномовних термінів у названій праці; проаналізувати термінолексеми, які не стали здобутком сучасної мовознавчої терміносистеми; визначити терміни, які не збігаються із сучасними за фонетичним оформленням чи обсягом позначуваного поняття; навести погляди Ю. Шевельова щодо доцільності вживання деяких усталених термінів і терміносполук. *Актуальність* такого роду розвідок зумовлена не тільки тим, що вони проливають світло на становлення й розвиток української лінгвістичної термінології, а й можливістю виявляти ті терміноодиниці, які найбільшою мірою відображають те чи інше наукове поняття і якими поступово можна було б замінити традиційні, але менш вдалі або ж чужомовні.

Більшість термінів, якими послуговувався Ю. Шевельов в аналізованій роботі, повністю (за звучанням, написанням і обсягом позначуваного наукового поняття) збігаються з усталеними в сучасному українському мовознавстві. Серед них виділяються як запозичені (*фонетика, фонологія, фонема, асиміляція, дифтонг, аффрикат, морфема, афікс, афіксація, полісемія, лексика, семантика, евфемізм, синонім, граматики, морфологія, пунктуація* тощо), так і питомі українські (*звук, голосний, приголосний, чергування, наголос, склад, основа, закінчення, словотвір, підмет, присудок* та ін.). До цієї групи належать найменування більшості розділів науки про мову, понять із галузі фонетики, назви всіх частин мови, номінації багатьох іменних і дієслівних граматичних категорій, значень і форм, синтаксичні терміни для називання окремих типів речень, членів речення тощо.

Зафіксовані терміноодиниці, які відрізняються від традиційних деякими особливостями свого фонетичного оформлення, зокрема:

- 1) пом'якшення приголосного звука [л] (*експльозивний, лятеральний, паляталізація* і відповідно всі спільнокореневі – *паляталізуватися, паляталізований, палятальний* та ін.);
- 2) наявність у словах епентетичного приголосного між голосними (*абрєвіація, адвербіялізація, варіант, варіація, лябіялізація* та похідних – *лябіялізований, нелябіялізований*);
- 3) звук [т] замість [ф] у деяких термінах іншомовного походження (*ортоєнія*);
- 4) властивий для української мови протетичний приголосний (*гомоніми*);
- 5) незбігання граматичного роду вживаного Ю. Шевельовим і сучасного терміна (*ідіом – ідіома*).

Проілюструємо висловлене реченнями з аналізованої роботи: «*На слух паляталізація означає підвищення тону, властивого даному приголосному звукові*» [3, с. 421]; «*До вимови голосних може додаватися ще т. зв. лябіялізація, себто виринальне заокруглення губів. З цього погляду голосні звуки поділяються на лябіялізовані (з випнуто-заокругленими губами) і нелябіялізовані (з нормальним або розтягненим становищем губів)*» [3, с. 409]; «*Слова, що вимовляються однаково, але мають зовсім різне значення, зветься гомоніми*» [3, с. 41]; «*Слова ідіом часто вживають ще в значенні виразу, який не можна буквально перекласти на чужі мови. Однак це не може правити за критерій, бо тоді визнання якогось виразу ідіомом або невизнання залежало б від того, з якою мовою ми робимо порівняння*» [3, с. 46] тощо. Усі ці звукові видозміни, як випливає з наведених прикладів, стосуються виключно запозичених термінів і зумовлені особливостями їхньої вимови й написання в мові-джерелі (напр., пункти 1, 3) або ж бажанням автора «принатурити» їх до норм і «духу» української мови (пункти 2, 4).

Зосередимо увагу на тих мовознавчих термінах, які відрізняються від нормативних у наш час. До таких, зокрема, належать терміни зі сфери словотвору: *наросток, приросток, наросткування, приросткування, словозрости* (сучасне словоскладання), *скорот* (сучасне абрєвіатура), *словозліплювання*. Напр.: «*Але наростки і приростки майже завжди не тільки змінюють вид дієслова, а і вносять певні відтінки в його значення*» [3, с. 319]; «*Другий тип прислівникових словозростів становлять двокореневі словозрости*» [3, с. 389]; «*Скороти мають <...> вузьку сферу застосування і вживаються головне в діловій і газетній мові*» [3, с. 58]. Більшість із них функціонувала в граматиці та інших працях, присвячених питанням мови, на початку ХХ століття.

Серед граматичних (морфологічних) термінів відрізняються від традиційних у сучасному мовознавстві такі: *другий і третій ступені прикметників* (відповідно вищий і найвищий), *посильні частки* (сучасне підсилювальні), *означені займенники (означальні), наворотові дієслова, передминулий час* для позначення давноминулого

(плюсквамперфекта). Наведемо ілюстрації: «В недоконаних формах могло б бути проведене розрізнення тривалої дії від повторюваної (наворотової)» [3, с. 327]; «Поскільки перший ступінь порівняння нульовий, у дальшому під термінами ступені порівняння будемо розуміти тільки **другий і третій ступені**, а під ступеньованими прикметниками – прикметники **другого і третього ступеня**» [3, с. 280]; «**Передминулий** час створюється додаванням до минулого часу дієслова узгодженої форми минулого часу дієслова бути» [3, с. 349] та ін.

До відмінних від сучасних термінів зі сфери синтаксису належать такі терміни: *ряди*, вони ж *однорядні члени речення* (однорідні); *сумарне слово* (узагальнююче слово); *авторське пояснення* (слова автора): «Ускладнення можуть зайти, якщо в реченні наявні ще **ряди слів**»; «Члени ряду (їх називають також **однорядні члени речення**), маючи однаковою синтаксичну функцію, не конче мусять бути виражені тими самими частинами мови в тій же самій формі» [3, с. 107]; «**Авторське пояснення** може стояти, звичайно, не тільки після власне прямої мови, а і в інших позиціях» [3, с. 163] тощо.

Цікавим для сучасного читача є термін для позначення т. зв. пошанної множини: «Такого **ми** часто вживають автори книжок, ототожнюючи себе тим з читачами (т. зв. **множина авторської скромності**)» [3, с. 336].

Для позначення постфікса *-ся* вживається показник *-ся*: [3, с. 358].

Не збігаються із сучасними деякі терміни, що номінують розділові знаки: *риска* (сучасне), *середник* (крапка з комою), *уступ*. Напр.: «При передачі прямої мови на письмі пунктуаційні правила дають дві можливості: або брати пряму мову в лапки, або починати її новим **уступом і рискою**» [3, с. 192]; «**Середник** може відокремлювати граматично самостійні речення, а може зв'язувати словосполучки, пов'язані інтонацією переліку» [3, с. 194]. Традиційному *дефіс* відповідає *розділка* й розглядається в параграфі «Синтакса і пунктуація. Принципи української пунктуації»: «Виразніший інтонаційний характер має тільки **розділка**, яка, власне, є не так розділовий знак, як знак зростання двох слів в одне» [3, с. 194].

У системі термінів зі сфери фонетики також трапляються такі, які відсутні в сучасному мовознавстві: *шелесні* (сучасне *шиплячі*) [3, с. 420] *протисні* (сучасне *зімкнені*). Зауважимо, що всі ці терміни утворені на рідномовній основі й характеризуються яскраво вираженою внутрішньою формою.

Засвідчені терміни, які в сучасній терміносистемі не функціонують зі значеннями, зафіксованими в «Нарисі». Це стосується, напр., терміноодиниць *лексика* та *семантика* на позначення відповідних розділів мовознавства: «Наука, що вивчає запас слів даної мови, зветься *лексикологія*, або просто *лексика*. (Словом *лексика* окреслюють також увесь запас слів даної мови)» [3, с. 32]; «Наука, що вивчає значення слів, зветься *семантика* (або *семасіологія*)» [3, с. 32].

Іноді обсяг значення традиційного нині терміна не збігається зі значенням, з яким ужитий цей же термін в аналізованій праці. Напр.: «Слова, що відрізняються тільки одним звуком, зветься *пароніми*» (напр., *коза* – *коса*; *коса* – *роса*) [3, с. 42]. Особовими займенниками Ю. Шевельов вважає тільки *я*, *ти*, *ми*, *ви*. Займенники, які «вказують особу (або предмет взагалі), яка не бере участі в розмові й тому визначається не із ситуації, а з контексту» [3, с. 300], мовознавець називає *особово-анафоричними* (*він*, *вона*, *воно*, *зворотний себе*, у деяких випадках – *той*) [3, с. 300].

У праці використано нехарактерний для сучасної української мовознавчої науки термін *алохронізм* (від гр. *allos* – «інший» і *chronos* – «час»), котрим названі ті «елементи, які не належать до нормальної системи мови даного часу», «не належать до сучасної мови часово, вони зв'язані із системою мови іншого часу» [3, с. 49]. Алохронізми охоплюють архаїзми та неологізми. Це ж стосується й терміна *алотопізм* [3, с. 60] (від гр. *allos* – «інший» і *topos* – «місце»), що вживається для позначення слів і зворотів з інших мов або діалектів і об'єднує *етранжизми* [3, с. 60] і діалектизми.

Як відомо, явище синонімії є позитивним для мови загалом, однак небажаним для термінології, хоча в кожній терміносистемі функціонують терміни-синоніми. Не уник використання синонімів і автор аналізованого «Нарису»: *уступ*, *абзац*; *новотвори*, *неологізми*; *значення*, *семантика*; *скорочення*, *абрєвіація*; *лексикографія*, *словництво*; *приросток*, *префікс* (дуже рідко); *кільце*, *епаналєпса*; *паратакса*, *сурядність* і багато інших. Як бачимо, синонімічні терміноодиниці репрезентовані запозиченим і власне українським словом. Таке паралельне вживання запозичених інтернаціональних і питомих термінів, вочевидь, зумовлене прагненням Ю. Шевельова не відривати української науки від загальноєвропейського контексту, з одного боку, і зберегти її ріднонаціональний дух – з іншого. Різними є способи використання їх у тексті. Характерним для аналізованої праці є паралельне вживання синонімічних термінів шляхом наведення одного з них у дужках: *дифтонг* (двозвук), *неологізми* (*новотвори*), *редуплікація* (*подвоєння*), *уступ* (*абзац*), *паратакса* (*сурядність*), *гіпотакса* (*підрядність*), *об'єктні підрядні речення* (*додаткові*), *атрибутивні підрядні речення* (*означальні*); їх називають також *релятивні*, або *відносні*, *причинові* (*казальні*) *підрядні речення*, *підрядні речення мети* (*фінальні*). Напр.: «Окремий тип прислівників – це прислівники, утворені **редуплікацією** (**подвоєнням**) кореня, причому між редуплікованим коренем стоїть прийменник або частка» [3, с. 390]; «Підрядні речення **мети** (**фінальні**) стосуються прямо або через відповідник до присудка головного речення, відповідаючи на запитання *обставин мети*» [3, с. 145]; «Нарешті, **уступ** (**абзац**), який у суті є теж розділовий знак, спирається на чисто логічне членування тексту» [3, с. 192] та ін.

Поширеним є також використання синонімів у тексті безпосередньо один за одним, причому помічено, що частіше спочатку наводиться іншомовний термін, а потім як пояснення, тлумачення його – питомий український: «**Інфіксація**, або **протягнення вигука**: *голосний вигука подвоюється, а всередині вставляється приголосний...* Ці **інфіксовані** або **протягнені вигуки** показують двотактність або інтенсивність звуку й дуже часто склеюються з первісними вигуками в один складний типу *дзень-дзелень*» [3, с. 402].

У «Нарисі» відображена словотворча спроможність термінів, що полягає в можливості утворювати різно-частиномовні похідні: *приростковий, приросткований, сприросткований, безприростковий, наросткований, без-наростковий, наросткування, приросткування*. Напр.: «Велика частина **приросткових** прикметників пошла від відповідних дієслів» [3, с. 278]; «Тому <...> **сприростковані** прислівники можуть творитися не тільки від якісних прикметників, а й від відносних» [3, с. 385]; «У словотворі прислівника принцип словозростання має не меншу вагу, ніж **наросткування й приросткування**» [3, с. 390]; «Третій ступінь нормально твориться від другого ступеня, так, що до **наросткованих** форм додається **приросток най-**» [3, с. 286] та ін.

Ураховуючи те, що, як зазначає Ю. Шевельов у передмові до «Нарису», «читачем книжки мають бути не самі фахівці-мовознавці, а кожна людина із середньою освітою», що «перед автором стояло завдання дати повний курс сучасної української літературної мови, не оминаючи її елементарних для науковця речей, а з другого боку, в міру можливості, побудувати його науково і з методологічного боку свіжо» [3, с. 30], автор, розтлумачуючи наукові поняття, часто вдається до розлогих пояснень, досить влучних, на нашу думку, порівнянь, які допомагають зрозуміти суть відповідного мовного явища, названого лінгвістичним терміном. Проілюструємо висловлене кількома уривками з аналізованої праці: «...виділення алохронізмів і алотопізмів зі складу мови ґрунтується на різних засадах, так, як, напр., людей можна ділити за зростом на низьких, середніх і високих, а за віком – на молодих, середніх і старих, але низький може бути й молодим, і старим і, навпаки, молодий може бути і низьким, і високим» [3, с. 61]; «3-поміж алотопізмів особливо відчутні й особливу роль в мовній політиці відіграють етранжизми, себто слова й звороти, позичені з чужих мов... Як дотепно зауважив данський мовознавець Отто Єсперсен, слова **позичати, позика** тут уживаються дуже умовно. Адже в фінансовому світі позика означає, що одна сторона втратила якусь цінність, а друга набула її, але мусить згодом повернути. А при мовній «позиції» ані перша сторона нічого не втрачає, бо й далі вживає свого слова, ані друга сторона не повинна повертати те слово і може вживати його довіку» [3, с. 61] та ін. Цілком погоджуємося з твердженням сучасного українського лінгвіста Пилипа Селігея про те, що «якщо вчений – яскрава мовна особистість і добре знається на багатстві мови, йому важко втриматись у прокрустовому ложі узвичаєних стильових канонів. Він свідомо прагне скористатися з усієї мозаїки виражальних засобів, і його писемне мовлення перестає бути стилістично однорідним» [2, с. 14]. Досліджуючи особливості наукового письма Ю. Шевельова, П. Селігей дійшов аргументованого висновку про те, що його «тексти <...> засвідчують <...> тонке чуття стильової міри: їхня красномовність ніколи не перероджується у веломовність чи пустослів'я. Вони органічно втілюють єдність глибокого наукового змісту та яскравої, виразної форми» [2, с. 16].

Не поодинокими є міркування Ю. Шевельова щодо доцільності й точності деяких уже узвичаєних мовознавчих термінів чи терміносполук. Наприклад, даючи визначення складного речення, лінгвіст зазначає: «Назва ця не дуже вдала, бо тут, власне, йдеться не про речення, а про систему речень. Це так само, як коли б, приміром, будинок, що складається з кількох квартир, зв'язаних між собою сходами, назвати складною квартирою. Доцільніше було б назвати цю систему речень складним цілим або якимось інакше. Але, щоб не впроваджувати нового терміна, будемо користуватися старим традиційним, пам'ятаючи про його умовність» [3, с. 132]. Не зовсім точними й відповідними вважає Ю. Шевельов терміни *пряма мова* й *непряма мова*: пряму мову звичайно «характеризують... як точне відтворення чийхось слів, а непряму мову – як відтворення тільки їхнього змісту» [3, с. 161]. Навівши кілька прикладів-порівнянь, автор доходить висновку, що власне суть прямої мови полягає не в точності передачі чийхось слів, адже «поняття точності не належить до граматики. Ним може займатися правник чи історик, але граматика вивчає внутрішні закони конструювання й функціонування мовних одиниць, незалежно від того, чи їхній зміст відповідає дійсності» [3, с. 161]. Тому така характеристика, на думку лінгвіста, є спрощеною й не зовсім відповідає фактам: «Пряма мова й непряма мова – це певні граматичні конструкти, і ми тільки тоді зрозуміємо їхню суть, коли визначимо їх граматичну (синтаксичну) природу. Обидві вони насамперед характеризуються тим, що становлять собою складне речення: пряма мова – асинтетичне, непряма мова – гіпотактичне» [3, с. 162].

Доречним і обґрунтованим є зауваження Ю. Шевельова щодо використання мовознавчого терміна *інтернаціоналізм*: «Природно, що в народів, які належать до одного культурного кола, є багато спільних етранжизмів. Напр., такі слова, як лампа, ваза, сорт, портфель, є в більшості європейських мов, а через те, що європейські мови тепер розповсюджені й поза межами Європи, дехто називає такі слова інтернаціоналізмами. Однак багато мов світу, в тому числі такі поширені, як китайська, японська тощо, здебільшого цих слів не вживають, а тому краще зберегти за ними точнішу назву європеїзмів» [3, с. 63].

Виваженою є позиція Ю. Шевельова щодо використання запозичень із різних мов. Він зазначає, що «последовне відкидання всіх взагалі чужих слів суперечило б законам розвитку мови. До того ж <...> мова сама дає собі раду з чужими словами, поступово принатурюючи їх до своїх норм і законів. Тому нормальний приплив чужих слів не шкодить розвиткові мови й не порушує її цілісності, її системи, а часто збагачує її»; «последовне й безоглядне застосування пуристичних настанов не сприяє збагаченню й розвиткові мови» [3, с. 71]. Проте мовознавець усе ж переконує, що «у випадках однозначності свого слова й чужого загалом перевагу мусить мати своє слово» [3, с. 71]. Це стосується й термінології.

Розуміючи, що терміносистему не можна змінити за короткий часовий проміжок, для цього потрібен тривалий час, вважаємо слушними міркування сучасних мовознавців щодо повернення в науковий обіг деяких несправедливо забутих чи вилучених термінолексем, зокрема й тих, які вживав у своїй праці Ю. Шевельов (*наросток, приросток* і похідні від них назви способів деривації, *словозрости, середник, риска, розділка, словництво* й ін.). Зусилля наукової спільноти сьогодні повинні бути спрямовані на поступове, але неухильне їх впровадження в

національне термінознавство. А оскільки система лінгвістичної термінології є системою відкритою, такою, що постійно поповнюється через необхідність відображення нових помічених властивостей і сторін об'єкта новими однолексемними й багатолексемними термінами, то під час моделювання цієї системи бажано надавати перевагу мотивованим термінам, які мають прозору смислову структуру. Це дасть змогу зберегти виразне національне обличчя української мовознавчої терміносистеми.

Література:

1. Борщак І. Сучасна українська літературна мова. Шевельов Ю. Нарис сучасної української літературної мови та інші лінгвістичні студії (1947–1953 рр.). Київ: Темпора, 2012. С. 611–617.
2. Селігей П. Юрій Шевельов – майстер наукового стилю. Українська мова. 2010. № 4. С. 3–21.
3. Шевельов Ю. Нарис сучасної української літературної мови. Шевельов Ю. Нарис сучасної української літературної мови та інші лінгвістичні студії (1947–1953 рр.). Київ: Темпора, 2012. С. 29–446.

Анотація

**Л. ПЕНА. МОВОЗНАВЧА ТЕРМІНОЛОГІЯ
В «НАРИСІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ» ЮРІЯ ШЕВЕЛЬОВА**

У статті йдеться про мовознавчу термінологію, використану в «Нарисі сучасної української літературної мови» Юрія Шевельова, опублікованому 1951 р. у Мюнхені. Особливу увагу звернено на ті терміни й терміносполуки, які не збігаються з усталеними в сучасній лінгвістиці. Наведено погляди Ю. Шевельова щодо доцільності вживання деяких усталених термінів і терміносполук.

Ключові слова: українська мова, термін, мовознавча термінологія, Юрій Шевельов, «Нарис сучасної української літературної мови».

Аннотация

**Л. ПЭНА. ЛИНГВИСТИЧЕСКАЯ ТЕРМИНОЛОГИЯ
В «ОЧЕРКЕ СОВРЕМЕННОГО УКРАИНСКОГО ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА» ЮРИЯ ШЕВЕЛЕВА**

В статье рассматривается лингвистическая терминология, использованная в «Очерке современного украинского литературного языка», изданном в 1951 г. в г. Мюнхен. Особенное внимание уделено тем терминам, которые не совпадают с устоявшимися в нынешней лингвистике. Изложены взгляды Ю. Шевелева относительно использования некоторых традиционных терминов.

Ключевые слова: украинский язык, термин, лингвистическая терминология, Юрий Шевелев, «Очерк современного украинского литературного языка».

Summary

**L. PENA. LINGUISTIC TERMINOLOGY
IN “ESSAY OF MODERN UKRAINIAN LITERARY LANGUAGE” BY YURIY SHEVELOV**

The article is about linguistic terminology used in “Essay of Modern Ukrainian Literary Language” by Yuriy Shevelov, published in 1951 in Munich. Special attention is paid to those terms that do not coincide with fixed ones in modern Linguistics. Thoughts of Y. Shevelov about expediency exactness of some common linguistic terms are given.

Key words: Ukrainian language, term, linguistic terminology, Yuriy Shevelov, “Essay of Modern Ukrainian Literary Language”.